

ИНДУСТРИАЛНОТО НАСЛЕДСТВО: ПЕРНИК КАТО ЧАСТ ОТ СЪВРЕМЕННОТО КУЛТУРНО ПРОСТРАНСТВО

Галина Бурлакова

Този текст има за цел да постави проблема за осмислянето на индустриалното наследство като част от културното. Той е посветен на един от символите на българската промишленост – Перник и ще предложи, освен общия съвременен контекст на този кръг от проблеми, и примерен проект за социализация на един от съществуващите обекти¹.

В Европа, САЩ и по света от няколко десетилетия тази тема е все по-актуална не само за асоциации на ентузиастии международни организации като ЮНЕСКО. Тя предизвиква активни дискусии в публичното пространство

1 Публикацията е осъществена в рамките на проект *Преходът: Гласове, образи и памет*, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ по Договор № ДИД 02/1, 16 дек. 2009 г.

и разширяващи се мерки за идентифициране, опазване и вписване на местно, национално и международно ниво. Въпреки че представлява противоречив процес, индустриализацията е оставила паметници и цялостни пейзажи, които днес се възприемат като не по-малко значими от природните или архитектурните забележителности. Те са своеобразни „места на паметта“ за пътищата към модернизация на всяко общество, а също за вечния проблем за труда, създанието и разрушението като определящи развитието на човечеството.

Европа и светът отдавна са осмислили индустриалното наследство, някои страни имат богат опит в тази посока. Свидетели сме на добри практики и проекти, ориентирани към развитието на туризма и вписващи индустриални останки в местните забележителности. Това е едно от лицата на България, на нейната принадлежност към общоевропейски и световни процеси, паметта за които трябва да се съхрани чрез подходящо експонирани и социализирани обекти. Тъй като част от текста предлага идеен проект за осигуряване на достъп до Подземен минен музей-Перник, тук са набелязани основните виждания и тенденции в „новата музеология“, както и ролята и функциите на „новия музей“. Те очертават посоки на преосмисляне на миналото не само като „традиция“ и „артефакти“, но и като динамични процеси на промяна.

У нас индустриализацията се развива относително по-късно от Западна Европа, като има своята специфика. Това определя нееднозначните оценки в различни изследвания за периода от Освобождението до 1944 г. и особено за епохата на социализма. Тук попадаме

в контекста на големия проблем за наследството на близкото минало, предизвикващо спорове за мястото и значението на идеологически натоварени обекти. Досегашният публичен дебат засяга предимно емблематични и оспорвани в цяла Източна Европа паметници като тези на съветската армия, политически фигури и пр. Засега обаче у нас не се дискутира съдбата на различни индустриални обекти, представителни за този аспект на модернизацията на България, част от миналото на страната през последните повече от сто години. Поради това, основна цел на текста е да повдигне този въпрос, като предложи някои посоки на преосмисляне, а също проблеми на и възможности за, опазване, експониране и социализиране на българското индустриално наследство като национално културно богатство.

Сред местата, които са най-представителни в този контекст е Перник – израснал около разработваните мини и превърнал се по-късно в най-големия промишлен център на България. Тук са налице следите от различни периоди на индустриализацията на страната, които все още доминират в облика на града. На фона на тези бурни процеси се разраства, развива и обособява индустриалният град – първоначално особено важен като основния в страната снабдител на въглища за промишлеността и бита. Впоследствие, с оформянето на промишлената зона и израстването на редица заводи, Перник става символ на комунистическата модернизация.

Днес е налице разрухата на редица закрити и изоставени обекти, като промишленият пейзаж все повече придобива подтискащ и отблъскващ облик. Това засилва негативното отношение към близкото минало на града, особено от социалистическия период. Често сме свидетели в ежедневието на негативно-хумористични реакции и отношение при самото споменаването на Перник, въпреки че и тук има регионален исторически музей, останки от средновековна крепост, архитектурни паметници и дори природни забележителности с общонационално значение. Така например, освен близката Витоша, на 5 км. от града се намира резервата „Острица“ в планината Голо бърдо – една от най-старите защитени територии в България с голям брой редки растителни видове. Но Перник се свързва предимно с днешните индустриални руини и на пръв поглед не предоставя особени възможности за развитие на туризъм, особено на фона на традиционни центрове и маршрути. След като промишлеността е загубила предишното си икономическо значение, нейните останки са обречени на забравя, разрушение и изчезване от градския пейзаж. Преобладаващото отношение към момента е като към „символични замърсители“ на средата, а всъщност те са уникална черта на града, заедно с природните и другите забележителности. Според мен напълно е назряло ценностното преосмисляне на местното индустриалното минало като възможен позитивен образ и мястото му в културно-историческото наследство на България.

Перник и българският път към индустриализацията до 1944 г.

Руско-турската Освободителна война (1877-1878) поставя началото на новата Българска държава, която поема по пътя на самостоятелно управление и развитие, въпреки че формално е османски васал до 1908 г. Следосвобожденските реалности изправят страната пред редица политически, социални и икономически предизвикателства. Тя има сравнително малка територия, демографски потенциал и ограничена суровинна база, като наченките на капитализъм (или протокапитализъм) са свързани с османската социална и икономическа система. Постепенно започва да се развива *„модерното стокопроизводство и да се изгражда силно централизирана административна машина.“*²

Скоро след Освобождението започва упадък на занаятите. Традиционният вътрешен пазар също се стеснява в резултат на вторично затваряне на част от аграрния сектор в натуралното стопанство, на места например в резултат от упадък на, доскоро добре вписани в имперската конюнктура производства и занимания, свързани с едрото подвижно скотовъдство. Суровините намаляват поради повишената вътрешна консумация, а и поради състоянието на животновъдството, а вътрешни и външни миграции довеждат до недостиг на работна ръка.³

² Крамптън, Р. *Кратка история на България*. С., 1994, 107-120, цит. на с. 107.

³ Даскалов, Р. *Българското общество 1878-1939*. Т.1. С.,

Постепенно започва изграждането на модерна индустрия, която обикновено се характеризира по следния начин: фабриките представляват по-големи занаятчийски работилници, някои снабдени с механична сила, а други разчитащи изцяло на ръчния труд. Трудно се създава и слой от предприемачи. Всеки, който има „малко-много пари си прикачва титлата предприемач“, без да е наясно с технологията и производствения процес. Липсата на съгласие между съдружниците, стремежите за извличане на бързи лични ползи, нестратегическото мислене, ориентацията към облаги от държавата показват слабостите на младото българско предприемачество.⁴ Особено характерни са слабата специализация на производството и предпочитането на евтина и неквалифицирана работна ръка.⁵

В тези твърде примитивни стопански условия и при повече от 80% селско население (през 1881 г.⁶), държавата трябвало да поеме своята роля на основен двигател на процесите на всеобхватна модернизация, най-напред в икономиката. Новият приоритет е промишлеността, а главен аргумент става въвеждането на индустриализацията като средство за постигане на самостоятелност и независимост. Съществуват идеи и в посока на модернизирането на земеделието.

2005, 307-308; За тези трансформации в Югоизточна Европа – Palaliret, M. *The Balkan Economies (circa 1800-1914). Evolution without Development*. Cambridge, 1997.

4 Даскалов, Р. Цит. съч., с. 309.

5 Пак там, с. 311.

6 Георгиев, Г. Демографски процеси и изменения. – Във: *История на България*, Т. 7, С., БАН, 1991, с. 94.

Тук активното държавно подпомагане би насърчило продуктивността и потреблението, което би разширило суровинната и пазарната основа на индустрията. Ограничените възможности на вътрешния пазар и ниската конкурентноспособност на външния обаче създават значителни трудности. В крайна сметка се възприема линията за подкрепа на промишленото производство, част от относително последователно прилаганата в края на XIX-началото на XX в. протекционистична политика. За управляващия елит индустрията в Европа е олицетворение на прогреса и в най-голяма степен представлява инструмент за възприеманата като нормативна, неизбежна икономическа модернизация. България обаче е млада и неукрепнала държава, носеща следите от едно възприемано като твърде далеч от общоевропейските пътища на развитие, „ориенталско“ минало. Оттук идват оценките за трудната дилема *„между европейската цивилизация, създадена от индустриалното производство от една страна и колективистичните и етатични теории, които под една или друга форма му обещаваат благоденствие“*.⁷ Така преминаването в една или друга крайност се посочва като характерно за развитието на България след Освобождението, а ярък пример е прилаганата твърда политика на икономически протекционизъм.⁸ След Първата световна война покровителството над местната индустрия достига до свръхпротекционизъм, особено в

7 Бочев, С. *Капитализмът в България*. С., 1998, с. 253.

8 Даскалов, Р. *Българското общество...*, Т.1, с. 311.

сферата на митническите тарифи.

Постоянното обръщане към държавата, ограничените ресурси, дребният мащаб, липсата на предприемчивост, противоречивата роля на чуждите инвестиции – това са посочваните като характерни черти на българският капитализъм.⁹ Така или иначе, България не успява да създаде „собствена база“ – относително значим индустриален потенциал, който да ѝ позволи устойчив растеж.¹⁰ При отсъствие на достатъчна икономическа развитост, държавата като че не се оказва успешен модернизатор. Изказват се мнения, че самата централизирана, покровителствена политика облагодетелства тесни интереси (например на насърчаваната индустрия), без да води до съществено и пълноценно развитие. И не модернизацията, а националното обединение имало безспорен приоритет и тъкмо тук, в милитаризацията и войните, изтичали стопански ресурси и потенциал за развитие.¹¹

Натозифонпротичат процесинапостепенна социална промяна. Съществено ново явление е работничеството като пряк резултат от индустриализацията. Това естествено предизвиква вниманието и само по себе си легитимира социалистите – политически движения и партии с ярко модернистка реторика и идеология.¹²

Трудно е да се каже с точност кога започва оформянето

9 Бочев, С. Цит. съч., с. 103.

10 Аврамов, Р. *Стопанският ХХ век на България*. С., 2001, 55-57.

11 Бочев, С. Цит. съч., с. 248.

12 Благоев, Д. *Принос към историята на социализма в България*. С., 1949, 409-422; 457-483.

на „промишления пролетариат“ като „социална класа“ в България, но то следва първата вълна на индустриализация и изграждането на новата структура на обществото.¹³ Бавното развитие на индустрията, ограничената търговия, преобладаването на дребната собственост в земеделието и градската икономика до известна степен се оказват решаващи за облика на българското работничество.¹⁴ В България обаче няма истински пролетариат в класическия марксистки смисъл чак до средата на XX век.¹⁵ Интересен и много показателен за процесите на модернизация, е социалния портрет на българския „пролетарий“. Той притежава „двойствена физиономия“ – едновременно селянин и работник. Много рядко принадлежащите към това съсловие разчитат само на двете си ръце, и почти винаги запазват малка собственост, имат наследство или имот на село, а освен това допълнително се изхранват и от земеделие в покрайнините на градовете, чиито икономически профил продължава да е частично аграрен.¹⁶

Едва ли има по-представителен пример в това отношение от оформящата се в началото на 90-те години на XIX век най-голяма индустриална зона около разработваните държавни Мини Перник: *„В първите години след 1891 работниците са били*

13 Генчев, Н. Очерци. Социално-психологически типове в българската история. С., 1987, с. 183.

14 Пак там, с. 183-185; Георгиев, Г. Освобождението и етно-културното развитие на българския народ 1877 – 1900. София, 1979, 41-45.

15 Генчев, Н. Цит. съч., 189-195.

16 Пак там, с. 189.

вербувани от местното население...към тях постепенно се присъединявали работници от съседните села... Всички тези работници са били селски стопани...".¹⁷ От самото начало на индустриализацията възниква характерната социална комбинация, при която почти всички работници през целия си живот са раздвоени между пролетария и дребния земеделец. На практика, промишленият труженик подхранва и съживява дребния собственик, а не обратното. Като дълготрайно социално последствие, бедността и мизерното съществуване са постоянни спътници на работниците, а традиционно изход се търси и намира в други занимания, сред които водещо е земеделието с цел изхранване.

Типичната картина на ранното работничество в Мина Перник през първото десетилетие на XX век се рисува по следния начин: почти всички негови представители били селяни от съседните места и околии; повечето били дребни собственици земеделци и затова било невъзможно да имат постоянна заетост, т.е. да идват редовно на работа. Работният ден бил номинално 10, но фактически 13-16 часа с пътя за отиване и връщане, чакането за инструменти, приготвянето на храна и пр. Доста дългият работен ден постоянно фигурира в основните проблеми и социални искания, периодично поставяни пред държавния работодател, включително чрез стачни действия. Осем часовият работен ден е въведен едва през 1919. Правото на отпуск е признато

¹⁷ 50 години Мина Перник (1891 – 1941). Юбилеен сборник. Б.м.и., б.г., с. 310.

чак след Първата световна война, но едва с наредбата-закон за колективните турдови договори от 1936 г. окончателно е узаконен седемдневен платен годишен отпуск за всички работници, от 1941 г. удължен на 14 дни. Социалното осигуряване също не е уредено. Право на обезщетение при болест и безплатна медицинска помощ индустриалните работници получават чак през 1924 г. След бурни протести от страна на миньорите за подобряване на условията на работа и безопасността на труда, през 1928 г. е създадена първата в България минноспасителна служба.¹⁸

Храната била най-вече постна и доста скромна, техническата осигуреност и производителността на труда били ниски, а битовите условия лоши: *„...по 5-10 души-сенки, налягали във влажни и с плесенявали стени подземия, чакат да се съмне или мръкне, за да отидат в други подземия.“*¹⁹ Пернишките миньори били считани за лениви и мудни на фона на представите за енергия и бързина в работата на далеч по-ефективния западноевропейския работник (дължащи се, освен всичко друго, и на по-добрата храна и по-доброто заплащане). Съответно, производителността в тонове въглища била два пъти по-малка при иначе сходни параметри с някои мини в „развитите страни“. Това отчасти се дължало и

18 80 години Държавна мина „Георги Димитров“ Перник. Юбилеен сборник. С., 1973, с. 115.

19 Според доста емоционалното, но напълно реалистично описание на Иван Загралов в статията „Държавната мина Перник“, публикувана в Списание на Българското икономическо дружество, бр. 18 от 1915 г. – Цит. по Даскалов, Р. *Българското общество 1878-1939*, Т. 2. С., 2005, с. 281.

на липсата на основни технически улеснения за работа, отсъствието на механизация и електрическа двигателна сила. През първите три десетилетия от съществуването на мината всички дейности по изкопаване и извозване на въглищата се извършват ръчно. Едва през 20-те години са доставени технически средства и постепенно са оборудвани всички мини.²⁰

По принцип характерна за ранния, примитивен индустриализъм е комбинацията от дълъг работен ден с ниско заплащане и слаба производителност, специализация и интензивност на труда. В българския му вариант, за да „изстискат“ от работниците повече труд, фабикантите често въвеждали акордната система, т.нар. „парчеджийство“ (заплащане на парче). Това подтиквало към доброволно удължаване на работния ден и „самоексплоатация“ във вреда на собственото здраве и интерес. Установената нагласа на много от собствениците на предприятия също имала типични „раннокапиталистически“ черти. Вместо да търсят квалифицирани и съответно по-добре платени работници, те предпочитали „евтини“, които подлагали на груба физическа експлоатация.²¹ Разбирасе, навсякъде посвета миньорите са поставени в крайно тежки, екстремални условия на труд, но в България дълго време няма идея за въвеждане на дори минимални подобрения. В най-

20 50 години Мини Перник. Юбилеен сборник, с. 152.

21 Кутинчев, Ст. Българското работничество и хигиената. (Анкетни впечатления). – *Съвременна хигиена*, бр. 6 от 1912 г. – Цит. по Даскалов, Р. *Българското общество 1878-1939*, Т. 2, С., 2005, с. 286.

лошия случай това води до аварии, травми и смърт, а обикновено – до дълготрайно увреждане на здравето. Специфичният трудов травматизъм включвал и висока честотност на иначе неизбежните телесни повреди, кожни, очни, ушни, нервни заболявания и др.²²

На фона на развиващия се най-голям български промишлен център, на железопътната инфраструктура, административните сгради и други елементи на оформящия се градски индустриален пейзаж, миньорите продължават да идват на работа от съседните села. Те били облечени в овехтели шопски носии, а в галериите влизали с коне за теглене на вагонетките, с кирки в ръце и маслени лампи за осветление. Въпреки постепенната механизация и електрификация през 20-те-30-те години, животът на работниците си оставал крайно суров, а раздвоението между града и селото, фабриката, мината и традицията – характерна социална черта. Донякъде ги обединявал само тежкия ръчен труд.

Извозването на въглищата от мините в първите години се извършва чрез дървени колички, избутвани на ръка. През 1896 г. започва да се използва конска сила за изтегляне на количките. Първите локомотиви са въведени след Първата световна война. Те обаче работят с бензин и замърсяват „рудничната атмосфера“. През 1925 г. е доставен електрически локомотив, като постепенно се появяват още. Гумени транспортни ленти

22 Личев, Т. Хигиеничните условия на работниците при мина-та „Перник“, заболявания, техните причини и отстраняването им. – Цит. по Даскалов, Р. *Българското общество 1878-1939*, Т.2, С., 2005, с. 285.

за извозване на въглищата се пускат едва през 1936 г. Вентилацията на рудниците в началото е естествена и крайно недостатъчна, като се използва разликата в нивата на изкопите. В началото на ХХ в. се появяват първите вентилатори, съоръжения за отводняване и пр., свързани с постепенната електрификация. Едва през 1930 г. са доставени леки електрически лампи за окачване върху специална защитна шапка.²³ До 1944 г. в откритите рудници пробивно-взривните работи, както и „изземването“ също се извършват ръчно.

Постепенновъвежданите подобрения в технологията, екипировката и някои социални придобивки за миньорите далеч не се дължат само на периодичните им протести. Държавата-собственик и цялата българска икономика са заинтересовани от увеличаване на добива. Почти няма промишлен отрасъл, който да не използва въглищата, доставени от Мини Перник. Някои, като електродобивът, керамичната и стъklarската индустрии, производството на вар и тухларството, захарните фабрики и други, се изграждат първоначално изключително на енергийната база на пернишките въглища. В редица случаи това става по инициативата на мината с цел да се осигури пласмент. Друг голям консуматор са Българските държавни железници. Изключителното стопанско значение на Мини Перник личи от факта, че в периода 1900-1930 г. тук се добиват 94 % от въглищата в страната.²⁴

Пернишките въглища не само са основният

²³ 80 години Държавна мина „Георги Димитров“ Перник. Юбилеен сборник, с. 112.

²⁴ Пак там., с.183.

промишлен енергоизточник, но и се превръщат в атрибут на модернизацията се бит. Така например, държавните мерки за опазване на горите се съчетават с политика на предприятието, провеждана заедно с Министерството на земеделието, за въвеждане на въглищата като основно гориво за домашно отопление. Още през 20-те години се създава домакинска печка тип „Перник“, която се пуска масово на пазара. В някои села този модел се раздава безплатно на населението, за да не сече гората. И днес е живо названието „пернишка печка“ за все още важен елемент от ежедневието на село, и дори в градовете след разпространението на електричеството, газта и нафтата за отопление и готвене.²⁵

Стопанската дейност на Мината се отразява благоприятно и на самия град. Прокарват се водопровод и канализация, централно осветление, павират се улиците, построяват се редица обществени сгради. Държавната мина играе голяма роля и в бюджета на общината. Разрастването и развитието на Перник преминават през различни периоди, очертаващи един от най-ярките примери за постепенна урбанизация. Началната фаза на оформянето на селището като град започва още през 1891 г., след откриването на местните залежи и разработването на първите рудници. Постепенното струпване на население се дължи именно на мината и модернизиращото се градско пространство се развива около нея. Заради нуждите на добива през 1893 г. е открита ж. п. линията София-Перник, а през 1895 г. в

²⁵ Пак там, с. 188.

Перник за първи път в България светва електрическа крушка.²⁶ В периода 1927-1928 със средства на Мината е построена модерна за времето си електроцентрала, която се ползва и за битови нужди. С указ от 18 юли 1929 г. Перник е обявен за град.²⁷

Икономическите интереси и нуждата от работна ръка определят държавната политика. В социален план, населението на Перник се посочва като типичен пример за „изкуствено споени“ общности, а установяването на постоянно жителство става постепенно.²⁸ Градът се заселва на няколко етапа с прииждащи работници от цялата страна. Първата голяма вълна е около средата на 20-те години на XX век. Тя е импулсирана от факта, че през 1925 г. Мини Перник получават статут на държавно предприятие с автономно управление и окончателно се утвърждава като едно от най-мощните и печеливши в България през първата половина на XX век.²⁹ Постепенно то се превръща в управляващо всички минни ресурси в страната чрез Минната дирекция от 1932 г.³⁰ След получаването на автономен статут, Мината се ангажира с привличане и задържане на постоянен персонал, поставя приоритети в посока подобряване условията на

26 50 години Мини Перник. Юбилеен сборник, с. 34.

27 Мичев, Н. Речник на имената и статута на населените места в България (1878-2004). С., 2005, с. 277.

28 Стоянова-Лечева, З. Индустрелизация и урбанизация (по примера на Перник). – Във: Градът. Етнология. – Известия на Исторически музей – Русе. Т. VIII, 2004, с. 434.

29 50 години Мини Перник. Юбилеен сборник., с. 42. Мини Перник дават 87 % от цялото каменовъглено производство на страната и 83 % от цялото минно производство.

30 Пак там, с. 20.

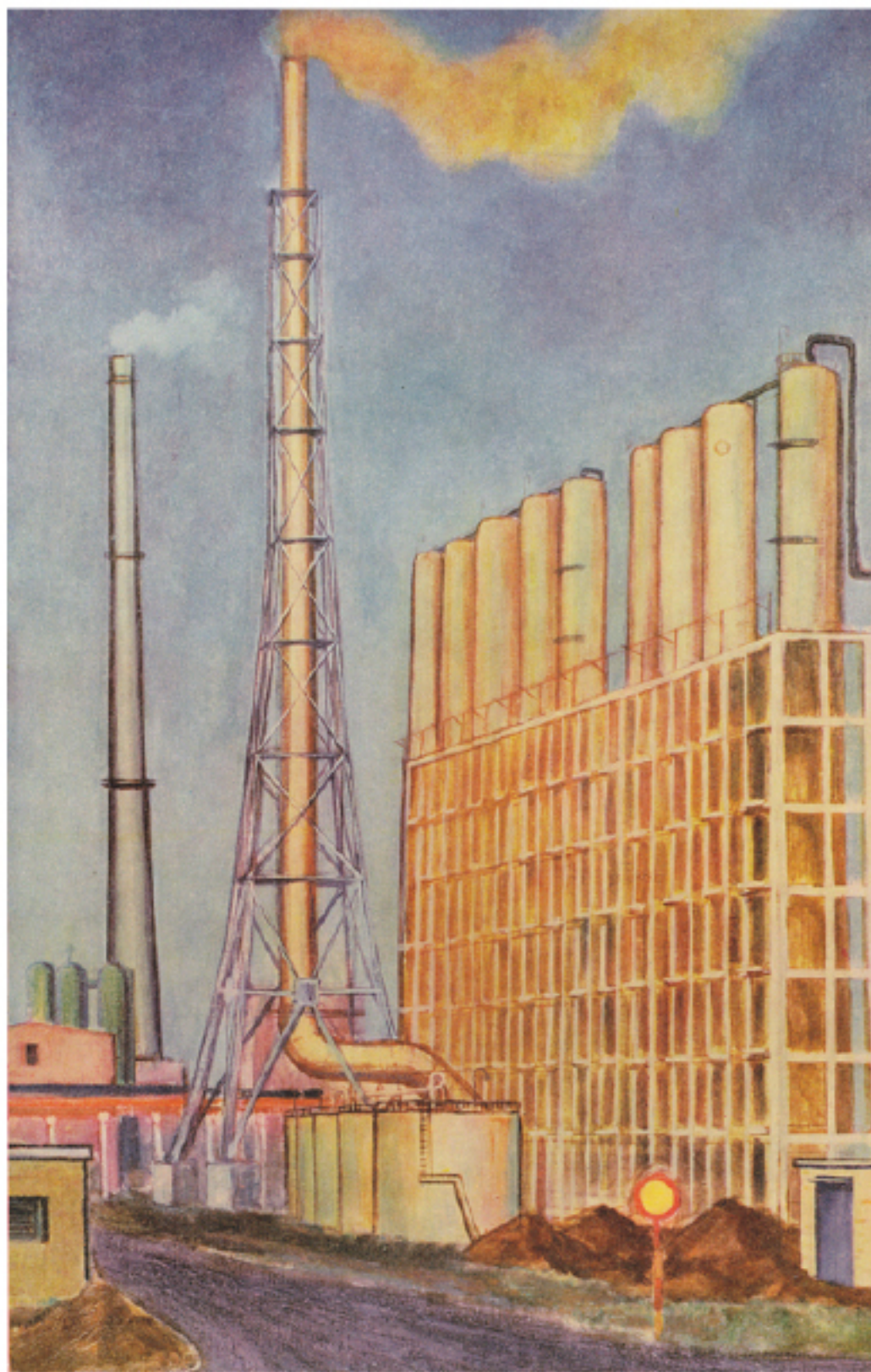
работа, построяване на работнически жилища, грижи за хигиената и благоустройството. През 1930 се изгражда миньорското селище (квартал) „Твърди ливади“, след общонационален конкурс за архитектурен проект. Сградата на Минната дирекция става централен топос, а площадът около нея постепенно се оформя като градски център. Там са построени „Минната църква“ („Св. Иван Рилски“), паметник-чешма на миньора, градски часовник върху Минната дирекция, „минен хотел“, „минен кино-театър“ и дори „минен градски парк“.³¹

Социалистическият период

Настъпилата след 9. IX. 1944 г. политическа промяна води до радикални социални и икономически трансформации. Следвайки съветския пример, управляващата БКП (до 1948 – БРП /к./) след своя Пети конгрес поема курс към ускорена индустриализация на страната. Отначало тази политика трябва да създаде предпоставки за „реконструкция на останалите клонове на народното стопанство“.³² Заедно с установяването на пълното господство на новата идеология и партията-държава във всички области на живота, в страната е наложен моделът на държавната собственост над всички икономически отрасли и „средства за производство“ в резултат на национализацията на частните индустриални и минни предприятия, а също банките през 1947 г. С това

31 Пак там, 360-371.

32 Фол, А. и др. *Кратка история на България*. С., 1983, с. 431.

Индустрията като вдъхновение 1:**АТЗ – Стара Загора. Худ. Мария Столарова**

започва да се оформя планираната и централизирана „командна икономика“. В рамките на Първия народно-стопански план и Първата петилетка (1947-1952), освен следвоенното възстановяване и развитие на различните одържавени промишлени отрасли, започва и изграждането на редица нови обекти. Възниква индустриалната зона около основания Димитровград и Маришкия добивен басейн, започва ускореното строителство на язовири, електроцентрали, машиностроителни заводи и пр. В началото на 50-те г. на XX век България поема курс на снижаване темповете на индустриализация, но след смяната на партийно-държавното ръководство през 1956 г., в рамките на Третата-Петата петилетки те отново се ускоряват, като стратегическата цел, поставена на VII конгрес на БКП (1958) е *„...по-нататъшното изграждане на социалистическото общество в нашата страна чрез по-голямо развитие на материално-производствената база и издигане на социалистическото съзнание на трудещите се, което ще създаде условия за по-пълно задоволяване на техните растящи материални и културни потребности.“*³³

Приоритет се отдава на тежката промишленост (машиностроене, металургия, минодобив, енергетика). Машиностроенето е ключовият елемент в политиката

³³ Седми конгрес на БКП. Резолюции, директиви, решения. С., 1958, с. 41-42.

на индустриализация („производство на средства за производство“) в СССР и затова управляващия комунистически елит възприема този отрасъл като необходима основа за постигане на стопански напредък.³⁴ Мини Перник продължава да е водещият доставчик на въглища за бързо разрастващата се тежка и лека промишленост и традиционните битови нужди: *„Със своето постоянно увеличаващо се производство ДМ „Г. Димитров“-Перник дава възможност на народното стопанство да се развива в рамките на набелязаните темпове, без да почувства недостиг на въглища. Създават се условия да се изградят нови въглищни предприятия, които да го заместят в бъдеще.“*³⁵

През 60-те – 70-те години напълно се оформя новата стопанска структура на България, в която индустрията има водеща роля. Мини Перник все още са най-важното добивно предприятие, но постепенно участието в общия обем намалява поради изчерпване на ресурсите. През 1960 г. е 51%, а през 1970 – 18% от общия добив за страната. От 1960 г. използваното количество пернишки въглища за отопление намалява, поради централизираната топлофикация на градовете, масовото внедряване на електричеството за битови нужди, въвеждането на брикети от „Марица-Изток“ и пр. Постепенно Мината представа да бъде водеща в района,

34 Марчева, И. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953-1964. С., 2000, 106-107.

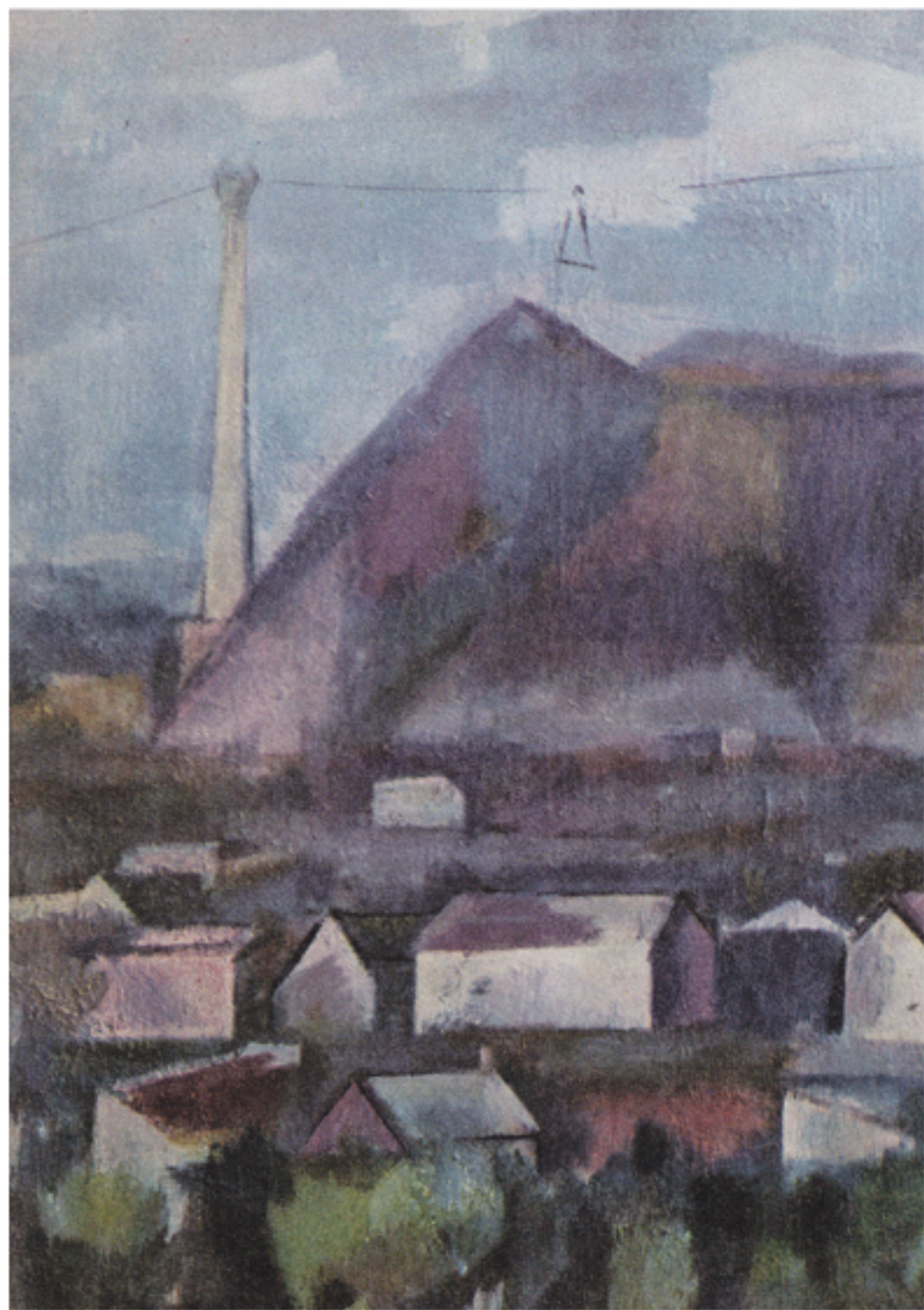
35 80 години Държавна мина „Георги Димитров“ Перник. Юбилеен сборник, с. 188.

като запазва значението си на доставчик на национално ниво, но особено – за бурно разрастващата се около Перник голяма индустриална зона от едри промишлени предприятия с общонационално значение.

Така се появяват много нови елементи на един вече мащабен индустриален пейзаж. Той е свидетелство за усилията за постигане на следващата фаза на модернизация по съветски модел, в която преобладаването на тежката промишленост трябва да бъде основа на преобразуването на цялата икономика, но също и на цялото общество. На промишления прогрес в съответните му фази на технологично обновление, се гледа като на неотменен стандарт за модерност, в пряка връзка както с „догонването“ и „изпреварването“ на най-развитите капиталистически страни, така и с крайната утопична цел – построяването на комунизма. Така Перник и районът стават важен символ на картата на социалистическата пропаганда.

Осъществената в тясна връзка с промишленото развитие пълна колективизация на селското стопанство към края на 50-те години, има за резултат масови вътрешни миграции от селото към града, като започва нова фаза на процесите на урбанизация. Ако през 1934 г. дялът на градското население в България е около 21%, през 60-те години вече достига до около 50%, а през 80-те – около 70%.³⁶ Коренната промяна на стопанската, социалната и демографска картина на България в пълна степен се отнася за промишлената зона

36 *Енциклопедия България*, Т. VII, С., 1996, 152-153.

**Индустрията като вдъхновение 2:
Табана Перник. Худ. Любен Гайдаров**

на Перник. През 50-те-80-те години се развиват нови миграционни вълни от съседните селски райони, а също от различни по-отдалечени краища на България. Те са свързани с приоритетно развиващите се машиностроене и металургия, като са представителни за общите процеси не само с числеността, но и с мястото на новата работническа класа в обществото. Още от 40-те години партийното ръководство започва нейното обединение, като създава организации, в която тя да се включва. ЦК на БКП подчертава необходимостта да се насочи вниманието към „закрепване“ на организациите преди всичко в крупните индустриални центрове и особено в железниците и мините.³⁷

След 1944 г. започва 4устремното развитие“ на механизацията в пернишките рудници.³⁸ Опитите за комплексно механизирание на добива и транспортирането на въглищата се правят едва през 1951-1952 г. Доставени са съоръжения съветско производство, някои от които се оказват непригодни за местните условия. Едва през 1965 г. пристига, отново от СССР, „добивен механизиран комплекс“, с който изкопаването, товаренето и доставката на въглищата напълно се механизират.³⁹ Постепенно се увеличавародното производствона машини и съоръжения. В завод „Струма“-Перник започват да се произвеждат необходимите „безконечни въжета“, товарни машини,

37 Исусов, М. *Работническата класа в България 1944-1947. С.*, 1971, 135-138.

38 *80 години Държавна мина „Георги Димитров“ Перник. Юбилеен сборник*, 90-98.

39 Пак там, с. 106.

верижни транспортъори, електрически локомотиви и пр., а в завод „В. Коларов“-София – „противогризутни електорсьоръжения“ (за обезопасяване от взривоопасния минен газ) за подземните рудници. Осъвременено е електрифицирането на галериите. Отначало, заедно с голяма част от оборудването, се доставят така необходимите вентилационни съоръжения от СССР. Впоследствие те се заменят с произведени в България – първоначално от завод „Струма“-Перник, а след това изцяло от завод „Спартак“-Бургас. За изпомпване на подземните води първоначално продължават да се използват старите помпи на германски фирми, които постепенно са заменени с нови модели на „Струма“-Перник и „Г. Димитров“-Видин.

Постоянното, широко пропагандирано, официално отчитано като достижение на „свободния труд“ при социализма увеличаване на добива на въглища, е съчетано с това, че *„растат грижите на партията и правителството за подобряване условията на работа и безопасен труд на рудничарите...“*.⁴⁰ Започва да се провежда производствен инструктаж на новопостъпилите работници. Увеличава се професионализацията на кадрите, открит е минен техникум. Постепенно минното управление разгръща активна социална политика, като отражение на цялостната партийно-държавна линия – строителство на жилища, пътища, работнически столове, културни и здравни заведения.⁴¹ На миньорите

40 Пак там, с. 115.

41 Пак там, с. 176.

са осигурени съществени в сравнение с други професии
социални привилегии (сравнително високи заплати и

**Индустрията като вдъхновение 3:
Индустриален пейзаж, 1969. Творба от Вл. Гоев**

премии, жилища, условия за отдих и др.).⁴²

Така миньорите стават част от „най-прогресивната класа“ в промененото българско общество, при това символ на най-благородния труд, заедно с този на нови професии в промишлената сфера като металурзи, строители-монтажници, заварчици, кранисти и др.: *„...пернишките миньори с активното си участие в революционното движение и с всеотдайността си към делото на партията, заслужено извоюваха името си на член отряд на работническата класа.[...]не бива да се забравя героизма на пернишките миньори...“*⁴³

Индустриалният пейзаж пък придобива значението на ново лице на България в съветския блок и пред света, което би трябвало да популяризира страната заедно с исторически обекти и картини от Древността, Средновековието, Възраждането, „революционните борби“, модернизирания селско стопанство, социалистическата архитектура и изкуство, местата за международен туризъм, фолклора и красивата природа.⁴⁴

42 Пак там, 175-187.

43 В-к „*Въглищен фронт*“, бр.7, 29.07.1975 г., с. 3.

44 Тази комбинация е типична например в постоянно издаваните юбилейни и пропагандни албуми, в които присъстват и известни или безименни „социалистически труженици“ на различните „фронтове“ – промишлен, селскостопански, научен, културен, а също младежта, спортът, „щастливото детство“ и политически фигури (най-вече Георги Димитров, Тодор Живков, Людмила Живкова, Леонид Брежнев и други лидери от „братски страни“): Стефанова, Л., И. Богданов. *Моя България*, С., 1974; Топенчаров, Вл., Ст. Кожухаров, А. Радославов. *Прежним сдесь только небо*. С., 1976; Стойков, А. Ст. Кожухаров. *България (1878-1978). 100 лет со дня освобождения от османского ига*. С., 1978; Досев, Г., Ст. Желев (съст.). *България. Сорок лет по пути социализма*. С.,

Въпреки че цялостната механизация на производствения процес, грижите за безопасността и професионалното обучение са съществен напредък, трудът на миньора си остава тежък и опасен. Социалистическата пропаганда обаче обръща неговата знаковост – от непрестижен в крайно престижен, не само икономически, но социално и морално сред най-значимите. Той е неотменен елемент от героизма на създанието, който „наследява“ този на борбите срещу „капиталистическата експлоатация“ и въоръжените изяви на комунистическото революционно движение (1923-1925, 1941-1944). Нови герои на социалистическото строителство стават ударниците-рекордьори, а плакатният, стилизиран образ на миньора с атрибутите на неговия труд (каска с лампа, работно облекло, вагонетка, компресор и пр.), неизменно присъства в произведенията на изкуството от този период, наложен е в публичното пространство (чрез радиото, телевизията, пресата). На страниците на в-к „Въглищен фронт“ четем следното: *„Пернишки миньори! Тези две думи у кой ли българин не будят гордост! Кой с благоговение не говори за героите на подземията, за тези, които водеха люти битки в миналото срещу капитала, тези, които след Свободата първи издигнаха знамето на благородното съревнование...“*⁴⁵ На забрива пък е обречено ръководството на Мината преди 1944 г., след като някои от предствителите на висшата минна „капиталистическа“ администрация са прогонени, а

1984.

45 В-к „Въглищен фронт“, бр. 9, 27.07.1972 г., с. 1.

други изчезват безследно. С тези хора си отива и част от историческата памет на града. Новата идеология отначало отъждествява Мината със заклеяменото капиталистическо минало. Тежкия труд и борбите на пернишките миньори преди 1944 г. са изведени на преден план в новоконструираната ценностна система и на перничани, и в национален мащаб. Мината като институция-създател на града бързо е забравена и става едно от многото индустриални предприятия в района. За сметка на това Перник се превръща в комунистическо място на паметта, свързано с култа към Георги Димитров, на когото се приписва ръководството на една от миньорските стачки през 1906 г. Поради това градът е преименуван на Димитрово в периода 1949-1962.⁴⁶

Постепенно се променя централното градско пространство. Комунистическата идеология залага на височинното доминиране на новите строго геометрични форми на административните сгради. Редом с предишните „минни“ обекти е построена 15-етажен Окръжен комитет на БКП. Променени са старите имена на улици и площади, като по този начин новата идеология се вписва в паметта на града.⁴⁷ Градското пространство пък неколккратно се разраства поради увеличаването на населението, достигнало до над 95 000 души през 1983 година.⁴⁸ Така към цялостния индустриален пейзаж се добавят характерните нови жилищни квартали от

46 80 години Държавна мина „Георги Димитров“ Перник. Юбилеен сборник., 209-224.

47 Стоянова-Лечева, З. Индустрелизация ..., с. 439.

48 Енциклопедия България. Т. V, С., 1986, с. 155.

бетонни блокове, а също елементи на инфраструктурата от епохата на социализма.

Политическата промяна след 1989 г. довежда до бързо отслабване на финансовата мотивираност, няма вече доминираща идеология, която да определя ценностите. В зоната като цяло започва разруха на редица закрити и изоставени обекти, като промишленият пейзаж все повече придобива подтискащ и отблъскващ облик. За сметка на това донякъде се възражда интересът за запазване и социализиране на обекти и архитектурни комплекси от периода преди 1944 г. През 1994 г. към паметниците на културата с местно значение са включени два от емблематичните квартали – чиновническият квартал-образец „Твърди ливади“ (с архитектурен облик от 30-те години) и „Инженерният квартал“ (най-старият комплекс, свързан с висшата минна администрация). Традиционният минен празник 19 октомври/1 ноември (денят на считания за покровител на миньорите Св. Иван Рилски) е възприет от местната власт за ден на Перник.⁴⁹

Това обаче са плахи опити в посока на преосмисляне на индустриалното минало като възможен образ на града и мястото му в националното културно-историческо наследство. Все още липсват цялостна визия и позоваване на световния опит.

49 Стоянова-Лечева, З. Цит. съч., 440-441.

Индустриалното наследство

Културното наследство е неделима част от идентичността на всяко съвременно общество. Ако една държава може да си позволи в днешно време да планира устойчиво развитие, миналото само по себе си е важен ресурс, не само символен, но, при определени възможности и разумна политика – чисто икономически. Едва ли е нужно да изброяваме европейски и световни примери за разпознаваеми и продаваеми национални символи, за систематични държавни грижи и добър мениджмънт.

В сегашната българска ситуация на „преход“ отново е необходимо осъзнаването на първостепенната значимост на застрашени културни паметници като невъзвратима ценност, на физическото им съхраняване и ползване за нуждите на съвременния живот така, че те да достигнат до бъдещите поколения, запазени в целия си блясък. Това формално продължава да е държавен приоритет, особено в новата рамка на Европейския съюз, но при твърде стеснени финансови възможности и видимо оттегляне от тази сфера. През последните години се надигат мощни, често деструктивни конюнктурни интереси, като стремежите за бърза печалба обричат на гибел не само потенциални обекти, но и отдавна определени като безспорна част от националното богатство културни и природни паметници. Друг важен проблем е определянето на обхвата на онова, което представлява ценност в националната култура. Най-

често се има предвид всичко, което е създадено в миналото, достигнало е до наши дни и се намира на територията на България или е притежание на български музеи. Законовата рамка е конструирана около най-общи критерии за автентичност, естетическа стойност и значение за националната идентичност, които сами по себе си подлежат на дискусия и не могат да бъдат абсолютни. При това част от основните разпоредби са от 60-те години на миналия век.⁵⁰ Няма нито един закон или разпоредба, в които изрично да фигурира понятието „индустриално наследство“. Съществува реална опасност нашето общество да остане в неведение за значима част от наследството на близкото минало, което още не се осъзнава като такова, а в същото време изчезва пред очите ни. За повечето хора е напълно нормално вече ненужната фабрика или завод да бъдат срутени след като вече няма икономическа полза от тях. Пропуска се факта, че тези „останки“ от недалечното минало отразяват част от историческото развитие на региона и страната като цяло.

Ако България е европейска страна, нейните пътища към модернизацията и особено различните етапи на индустриализацията като предишен стандарт за модерност, са не по-малко важна част от миналото от средновековните крепости и църкви, традиционното изкуство и фолклора, прекрасната природа. Нещо повече, съществуват уникални материални паметници

⁵⁰ За юридическата рамка – Кабаков, И. *Мениджмънт и правна инфраструктура на културата*. С., 2004.

на българската модернизация, които имат шанса да бъдат припознати като европейски значими, а също, в подходящ контекст, да представляват туристически интерес. Необходими са инициатива и публичност, за да се стигне до воля и действия в посока на осъзнаване на значимостта и символната стойност на индустриалното наследство, за неговото опазване и популяризиране. Част от него е белязано от криво разбран негативизъм, тъй като символизира нееднозначно оценявани и противоречиви периоди от близкото ни минало или пък много лесно става жертва на пристрастна „експертиза“ с цел освобождаване на място за поредния нов строеж. В такива случаи винаги се намират законосъобразни, икономически и дори „естетически“ аргументи, а държавата и обществото са безпомощни.

Понятието „индустриално наследство“ в България все още звучи непознато и странно, не е част от публичното пространство и не предизвиква дискусии или кампании за защита, за разлика например от застрашени архитектурни, археологически или природни ценности. След 1989 г. индустрията почти изцяло загуби значението си на позитивен символ. Вероятно оттам идва и нагласата за почти пълно игнориране, като не се мисли в посока на възможен културен ресурс. Струва си обаче да се замислим как се конструира това наследство в контекста на хомогенизиращите процеси на глобализация, разколебаването на конструкцията на националната култура и нейното фрагментиране, как се възприемат местно, регионално, национално в

сферата на културата.⁵¹ При това символният потенциал на индустриалното наследство е универсален в този контекст, а то може да бъде един от разпознаваемите знаци на българското като модерно и европейско, макар и по-малко „екзотичен“ от Розовата долина, киселото мляко или виното и ракията. Преобладаващата рамка тук е централизираната държавна политика, в която културата все още е една от „държавните дейности“, въпреки разрастването на приватизацията и в тази сфера. Децентрализацията на културните политики е все още „перспектива“, тъй като означава ефективно функциониране на властта на местно и областно ниво. За момента се подкрепят предимно проекти, които са краткосрочни и рядко се мисли, да не говорим инвестира, в дългосрочен план. Въпреки че са налице инициативи в посока на някои нови местни обекти, политиките на централно ниво не са насочени към подкрепа на дейностите по идентификация, а към „утвърденото“, добре познатото.

В същото време сме свидетели на добри практики и инициативи в някои европейски страни. Така например, в интернет пространството е разработена Европейска мрежа за наследство (European Heritage Network) – постоянна информационна система, която събира данни за опазване на културното наследство, в което са включени и: *„всички ансамбли, сгради, подвижни обекти и практики (know-how), които, взети заедно,*

⁵¹ Дичев, И. *От принадлежност към идентичност*. С., 2002, 41-50, 60-61.

документират и илюстрират историята и развитието на индустриалния отрасъл, се определят като индустриално наследство”.⁵²

Индустриализацията е един от най-важните образи на Европа пред света и „типичен“ културен пейзаж. Като резултат от по-късни структурни промени, големи зони от Стария континент са деиндустриализирани. Така в символното национално, но също общоевропейско пространство, особено от 50-те години на XX век насам, отново се завръща природният ландшафт⁵³, при това не само разширяващата се мрежа от резервати и национални паркове, но и изкуствено, вторично създадени екосистеми. От една страна те са „културен феномен“, а от друга отразяват осмислянето на една хармонизирана среда с различни елементи и „наследства“ (гори и паркове извън промишленото ползване, диги и канали, пасища, полета и пр. в обсега на „селския туризъм“, различни архитектурни обекти и пр.).

За да се насърчи оценяването, разбирането, опазването, популяризирането и на индустриалното наследство, няколко държави работят по създаване на европейски маршрут, включващ представителни зони и обекти.⁵⁴ Тук се вижда един различен начин на мислене, който избира не да се разрушат и премахнат „ненужните“ вече материалните останки, а вместо това да се запазят и популяризират като ресурс за местно

52 <http://dev-www.european-heritage.net/sdx/herein/thesaurus/consult.xsp?nr=5178>, посетен на 04.07.2007.

53 Shama, S. *Landscape and Memory*. London, 1996, 3-19.

54 <http://en.erih.net/>, посетен на 04.07.2007.

развитие. Средствата (материални и нематериални), които биха отишли за тяхното унищожаване, могат да бъдат използвани за реставрация и съхранение. Така например, намеренията на Европейския маршрут за индустриално наследство са да насърчи международен обмен на знания и това да стимулира разнообразни инициативи. Съществуват и други организации като Международния комитет за опазване на индустриалното наследство (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage – TICCIH)⁵⁵, специален съветник на ICOMOS (International Council of Monuments and Sites)⁵⁶ по тези проблеми. През 2003 година TICCIH разработва Харта за индустриалното наследство от Нижни Тагил (Русия).⁵⁷ Основната идея в документа е, че индустриализацията предизвиква огромни промени в човешкия живот и следователно материалните свидетелства за тях следва да бъдат възприемани като универсална ценност и необходимостта от опазването и изучаването им трябва да бъде осъзната. Мотивите са основани на всеобхватното значение на това свидетелство, а не върху някаква претенция за уникалност. То има социална значимост като част от спомена за живота на обикновените хора, като „място на паметта“, стойност за историята на производството и труда. Запазването *in situ* трябва да бъде приоритетно, освен ако не се налага реструктуриране поради належащи

55 <http://www.mnactec.com/TICCIH/>, посетен на 05.07.2007.

56 <http://www.ticcih.org/>; www.icomos.org, посетени на 02.07.2007.

57 <http://www.mnactec.com/TICCIH/>, посетен на 04.07.2007.

икономически и социални нужди. Предизвикването на публичен интерес е най-сигурният начин за запазване. От своя страна, ЮНЕСКО вече е включила в своя списък за световно наследство подобни места, отчитайки тяхната значимост за човечеството.⁵⁸ Голяма част от тях са цялостни индустриални пейзажи, които дават представа за отминал исторически период.⁵⁹ Те, заедно с прилежащите им обекти, се разглеждат като „пазители на миналото“ и символизират двойствената сила на човека като унищожител и съзидател, пораждаща едновременно разруха и прогрес.

В България обаче все още не е започнала дискусия по проблема в съответните институции или в публичното пространство. Това напълно се отнася и за днешния облик на Перник. В центъра на града се издига Минната дирекция – сграда от 1932 г., издържана в монументален модернистичен стил, която има висока символна стойност. Тя е паметник на културата, но този факт не е публично достояние. В приземния ѝ етаж е разположена експозиция, с много снимки, машини, книги-истории на мината и още много друга интересна информация, свързана с възникването и развитието на този тип индустриална дейност. В съседство на дирекцията има минен музей, който е нещо уникално за България – галерия на вече нефункциониращ рудник, чиято

58 <http://whc.unesco.org/sites/industrial.htm>, посетен на 04.07.2007

59 <http://whc.unesco.org/sites/industrial.htm>, посетен на 04.07.2007 г. (солната мина Виеличка в Полша, минното градче Ророс в Норвегия и индустриални обекти, включени в листата на ЮНЕСКО).

първоначална идея през 80-те години е била да бъде паметник на тежкия, но благороден и престижен труд на миньора при социализма. Този обект действа до началото на 90-те години, но ликвидацията на отрасъла в района го обрича на забрава. В началото на март 2006г. поради проливните дъждове, вода залива Подземния минен музей. Около галериите се е образувало естествено езеро, като не е ясно дали става дума за наводнение, или извираят подпочвени води. Музеят е собственост на „Мини-Перник“ АД в ликвидация и от десетина години е затворен. Отваря се само при посещения на официални делегации, чужденци и за снимане на филми. Донякъде са запазени и жилища, строени за миньорите през 20-те години на ХХ век. Животът на няколко поколения е бил свързан с въгледобива и промишлените предприятия.

На този фон добър пример е разработената петгодишна програма на община Мадан (2005-2010 г.) за превръщане на миньорския град в център за туризъм. Съществуващите Музей на минното дело и Кристална зала (с експозиция от ценни кристали, открити в оловно-цинковите мини) ще бъдат ремонтирани и реконструирани с вентилационни и климатични инсталации. Музейната галерия ще бъде преоборудвана с релси, вагонетки, осветление, макети, чрез които да се проследява развитието на рудодобива. Предвиждат се условия посетителите сами да си изкопават рудни форми, бракосъчетания под земята и пр. атракции. През 2005 г. френската община Риоле, бивше миньорско селище, подписва споразумение за сътрудничество с Мадан

и страните се договарят за обмен на добри практики между двете общини в местното самоуправление. В случая с Мадан очевидно предимство е природното обкръжение на Родопите и възможността за включване в туристически маршрути. Друга добра инициатива в региона започна да се реализира с пускането по теснолинейката Септември-Добринище на атракционен влак, привличащ чужди туристи. Тази дейност отдавна се развива в Европа, включително от неправителствени организации, клубове и асоциации на ентузиастаи. У нас има много такива представителни обекти и зони, свързани с железопътното строителство, които и днес, при цялото разрушение и забрава, все още са „типичен“ индустриален пейзаж. Друг атрактивен обект е Захарната фабрика в София, която от години стои затворена и не са предприети никакви действия за социализиране. Имало е различни предложения – за отваряне на художествени ателиета, за разполагане на експозиция на Националния Политехнически музей-София⁶⁰, но за съжаление нито едно не е реализирано на практика. Основната пречка отново се оказва неуреденият статут на собственост. При това Захарната фабрика безспорно има културно-историческа стойност като архитектурен обект от епохата на индустриализацията. Тя се вписва и в променящия се, „европеизиращ се“ облик на столицата от края на XIX-началото на XX в., и е не по-малко представителна от съвременни ѝ сгради като Централната баня, Халите и пр. При едно по-отговорно към бъдещето отношение,

60 <http://polytechnic.hit.bg/>, посетен на 03.07.2007.

зоната около нея може да бъде оформена като цялостен комплекс заедно с не по-малко интересните жилищни и административни сгради от същия период. Дано тя да няма печалната съдба на Прошековата бирена фабрика срещу Националната телевизия, която изчезна предпочитани, за да бъде построен поредният многофункционален търговски комплекс. Водноелектрическата централа „Панчарево“ до село Кокаляне е друг обект, които би могъл да привлече интерес и има спешна нужда от консервация, реставрация и социализация.⁶¹ „Старата юзина“ има качеството да стане прекрасен музей на открито. Тя превръща София в една от първите електрифицирани столици в Европа. В момента е включена в проект на Министерство на културата за нейното опазване от разрушаване и социализация. В град Сливен съществува действащ Музей на текстилната индустрия, но пък съдбата на редица обекти и цялостни комплекси в „българския Манчестър“ – Габрово, остава неясна и все още далеч от обществения интерес.⁶²

Примерите са многобройни, но проучването на този потенциал изисква значителни времеви, финансови и човешки ресурси. Една възможна крачка напред, която не изисква особени промени в юридическата база, е индустриалното наследство да бъде споменато в съответния закон и да попадне под неговата защита.

61 ВЕЦ „Панчарево“ е филиал на Национален политехнически музей-София – <http://polytechnic.hit.bg/vec.htm>, посетен на 04.07.2007.

62 Музеят на текстилната индустрия в Сливен също е филиал на Национален политехнически музей-София – <http://polytechnic.hit.bg/nmti.htm>, посетен на 04.07.2007.

За да стане това, то трябва вече да се постави в полето на публичното обсъждане, да бъдат изяснени неговото значение и необходимостта от опазване му. Позоваването на опита на европейските държави и съотнасянето му към нашите реалности също би дало своя принос. В тази посока, необходимо е изготвянето на национална стратегия, включваща и индустриалното наследство с цел стимулиране на културното многообразие, която не може да бъде само експертен продукт извън широкия обществен контекст. Можем да се надяваме, че по примера на редица европейски страни, и у нас не само държавата ще поеме отново тази си роля, но и ще възникнат неправителствени организации и граждански, особено местни и общински, асоциации, ангажирани с този наболял проблем.

„Новият музей“

Терминът „нова музеология“ е въведен в специализираната литература най-малко на три пъти: през 50-те години на ХХ в. в САЩ, през 70-те във Франция и през 80-те във Великобритания. Това е свързано с променящата се образователна и социална роля на музеите изобщо, със самото разбиране за минало и памет, с репрезентативните стратегии на колажа и инсталацията, и с постмодернистката деконструкция на историята, етнографията, културата и изкуството.⁶³ В „новата

63 Clifford, J. *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Harvard University Press, 1998, 215-251; Huyssen, A. *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia*. London and New York, 1995, 1-35.

музеология” опазването и представянето на наследството се разглеждат в контекста на социалните действия и промяна, като акцентът се измества от самата колекция или постоянна експозиция в посока на интерактивното взаимодействие. Не е задължително музеят да е в сграда, той може да бъде навсякъде. Тенденциите все повече са към децентрализация, представяне *in situ* от обекта към публиката и рационализиране на музейния мениджмънт.⁶⁴ Мисията на музеите се разбира като „продължаване” – каквото и да съдържат, тяхната задача е да поддържат жива връзката между миналото, настоящето и бъдещето. Един от теоретичите – Томислав Шола твърди, че е налице криза, като в най-скоро време традиционната институция няма да е в състояние да отговори на новите предизвикателства. Той определя традиционния музей като „храм на суетата” – аристократична, колониална или националистическа.⁶⁵ В българското публично пространство също бе подет дебатът за „старомодния” музей, национализма и паметта.⁶⁶

„Новата музеология” отразява съвременните тенденции за хуманизиране на това пространство, предназначено за човека и неговите общности.

Кризисните явления са предусетени още в края на

64 Mensch, P. Magpies on Mount Helicon. – In: M.Schärer (Ed). *Museum and community*. ICOFOM Study Series, Stavanger, 1995, 133-138; Миладинов, П. *Проблеми на съвременната музеология*. С., 2002; Недков, С. *Музеи и музеология*. С., 1998.

65 Šola, T. The Future of Museums and the Role of Museology. – In: *Museum Management and Curatorship*. Zagreb, 1992.

66 Кьосев, А. Четири фигури на кражбата. – Във: *Нова публичност. Българските дебати 1998*. Съст. И. Еленков, С., 1999, 48-58.

70-те-началото на 80-те години на ХХ в., в отговор на което се появяват различни виждания и дори „школи“ в „новата музеология“.⁶⁷ Например, така наречената „английска школа“ набляга предимно на прилагането на съвременните технологии – виртуални реконструкции, компютърни инсталации, интерактивни игри за посетителите. „Френската школа“ пък се опитва да намери пътя към „своята“ публика, като поставя акцент върху съответните местни общности, чиито социални интереси се предполага че обслужва музеят. По този начин традиционната институция се превръща в инструмент за публичен дебат, или както го нарича Джеймз Клифърд, „контактна зона“. Оттласквайки се от наследството на колониализма и постколониализма, „новият музей“ не просто обръща взаимоотношението между център и периферия, а създава публично пространство, в което тези взаимоотношения се договарят. В оптиката на контактната зона според Клифърд, организационната структура на музея като колекция се преобразува в едно непрекъснато историческо, политическо и морално взаимоотношение. Във властово наточаване реципрочен обмен културните стратегии за колекциониране се интерпретират като отговор на съответните истории за господство, йерархия, съпротива и еманципация. Самото понятие за културно наследство се променя чрез преосмислянето на колекции и експозиции като незавършен исторически процес на пътуване и

67 Vergo, P.(Ed.) *New Museology*. London, 1989, 41-59.

взаимодействие на култури. Затова според Клифърд, музеите могат да се справят с предизвикателствата на диалога, близостта и неравенството само ако преформулират мисията си като „контактна дейност“ – децентрализирана и пресечена от културни и политически договаряния, които са извън контрола на каквато и да било „въображаема общност“.⁶⁸

Идеалният тип „нов музей“ е фрагментарен и териториално децентрализиран, ориентиран по-скоро към настоящето, отколкото към миналото. Стратегиите са насочени към вписване на неизвестни до преди това гласове в едностранчивите музейни наративи, към активиране на пасивния посетител, към превръщането му в участник в събитието. Стремещт е към „изваждане на музея извън музея“ – чрез създаване на културни маршрути, експозиции на открито, въвличане на общностите, които са репрезентирани в музея, в целия процес по планиране и концептуализиране на пространствата. Самата „автентичност“ на предметите в новия музей също остава на заден план. Не е толкова важно дали даден експонат е оригинал или не, а дали има отношение към съответния проблем, дали има своята роля в музейната постановка. Така акцентът се премества от колекция към експозиция и музеят се превръща от място за съхранение в медия.⁶⁹ „Новият музей“ не вижда себе си като алтернатива на съществуващия досега, а като негово допълнение, което да предостави

68 Clifford, J. Museums as Contact Zones. – In: *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, 213-223.

69 Huyssen, A. Op. cit., 14-22.

различни възможности. „Новото“ в него не е в отделните елементи, а в цялостната обща концепция. Той е по-скоро динамична структура, отколкото институция. По идея, посетителите трябва да се превърнат в активни участници – да бъдат едновременно в ролята на обект и субект, проектирани спрямо миналото и настоящето чрез стратегии на съпреживяването, забавлението, прекия досег. За разлика от досегашните музеи, „новият“ си поставя за цел да използва интердисциплинарен подход при представяне на експозициите си, осъществявайки връзката между човека и заобикалящият го свят.

Ясно е, че непоклатимостта и доминацията на „големите разкази“ в българските музеи не се вписва в тези тенденции. Отсъстват не само артефакти от съвремеността, но и концептуализации и техники, чрез които посетителят да „види“ и „припознае“ себе си като приемственик на култури от миналото, да осъзнае връзката с настоящето. Традиционното разбиране, че музеят има за цел предимно да „придобива, съхранява и експонира“ все още преобладава, дори например в определенията на ICOM (Българския национален комитет на Международния съвет на музеите)⁷⁰, без да коментираме, че действащият до момента Закон за паметниците на културата и музеите е от 1969 г.

Съпоставката между задачите на „традиционния“ музей и тези на идеалния „нов“, откроява техните прилики и разлики.⁷¹ Разбира се, и двете концепции

70 <http://www.international.icomos.org/charters.htm>, посетен на 04.07.2007.

71 Hauenschild, A. *Claims and Reality of New Museology: Case*

включват документиране, проучване, консервация на паметниците, а също водеща роля на образователните цели. Но докато първата има за цел да описва възможно най-подробно наличните артефакти, то втората поставя акцента върху интерпретацията и начините за предствяне пред публиката. Така се очертава тенденцията за преодоляване на „елитарната“ концепция за музей, ярко изразена в пренебрегването на социалните връзки и взаимоотношения. С други думи, идеята на „новия музей“ е да се интегрира в общността, а не тя в него.⁷² Посетителят винаги трябва да се поставя в центъра на вниманието при предствяне на експозицията, която да се използва, а не просто да се посещава. Така фокусът се измества от колекцията към комуникацията. Тази ориентация към посетителите се посочва като единствен възможен път за развитие в бъдеще, в противен случай още повече ще се задълбочи тенденцията за превръщане на музея в отчуждено и банално място, което по-скоро отблъсква, вместо да приобщава.⁷³

Съществена част от критицизма на „новата музеология“ се състои в това, че „традиционният музей“ държи на строго определена експозиция и схващането, че предметите (артефактите) притежават

Studies in Canada, the United States and Mexico, p. 16-20 – дисертация, достъпна в интернет на <http://museumstudies.si.edu/claims2000.htm>, посетен на 08.07.2007.

72 Ibid., 25-27.

73 Чолакова, Кр. (съст.). *Модерният музей – модели на адаптация. Сборник доклади*. С., 2003, с. 159; Hooper-Greenhill, E. *Museums and their Visitors*. London, 1994, 1-5.

„присъщ“ морал, от който произтичат естетически характеристики. Достатъчно е разполагането на експонатите като „значими“ или „свещени“ в стъклени витрини и поставянето им в контекста на доминиращия и строг „голям наратив“, съпътстващ посетителя. Това продължава да обвързва музеите с идеите и символите на империализма, колониализма и конструирането на нацията, което значително стеснява обхвата и важната им роля в съвременния свят. Наративността предполага и насърчава „организирана обиколка“, която трансформира пространствата в „пътеки“ на линейното прогресистко мислене в духа на класификационните системи от XIX век и е предимно педагогически ориентирана.⁷⁴ В противовес, използването на нови технологии и стратегии в музеите е важно за превръщането им в разпознаваеми и привлекателни за медийно грамотното общество. Интерактивните методи съживяват музея, превръщайки го от статично в интерактивно пространство, правят го атрактивен за разнообразна, особено за по-млада аудитория.⁷⁵ Традиционното разделение в различни направления като изкуство, етнология, история, естествени науки, се замества от интердисциплинарен подход, който поставя акцента върху връзката между човека и заобикалящата го среда.⁷⁶

74 Witcomb, A. *Re-Imagining the Museum: Beyond the Mausoleum*. New York, 2003, p. 129.

75 Hauenschild, A. Op. cit., p. 130.

76 Ibid., p. 12.

Вместо заключение : идеен проект за осигуряване на достъп до Подземен минен музей-Перник⁷⁷

Настоящето не ни окуражава в посока на преоценка, опазване и социализиране на индустриалното наследство, но устойчивото развитие, културното многообразие и търсенето на нови туристически дестинации препологат действия в тази посока. На фона на толкова проблеми със застрашени природни и културни паметници, като че е рано и донякъде утопично към тях да се добавя цяла нова сфера. Самото понятие все още не е осмислено както законодателно, така и в публичното пространство. При това положение, от значение е всяка, дори малка стъпка, която има отношение към преосмислянето и популяризирането на паметниците и зоните-свидетелства за индустриалното минало на България през последните повече от сто години. В страната все още съществуват, макар и в различна степен на съхраненост, вписване в градското пространство и възможности за самото им физическо оцеляване, немалко „промишлени старини“. Ако например музейният комплекс на открито – „Етъра“, възстановка на архитектурни форми и действащи технологии от епохата на Възраждането, е безспорен и туристически успешен, в съседния, някога водещ

⁷⁷ Реализацията на всеки идеен проект в тази сфера предполага конкретно предпроектно проучване, актуализирана логическа рамка, очертаване на реалните партньори, участници и източници на финансиране. Това предполага подробен финансов разчет, както и точно разпределение на дейностите във времето, предвидено за изпълнение на проекта.

индустриален център Габрово цари разруха на не помалко интересни и вероятно перспективни обекти. Те принадлежат на други, също така значими исторически периоди – индустриализацията на България от Освобождението до 1944, а също от времето на социализма. Подобно е положението на много места в страната, с отделни обекти или цялостни зони-места на паметта за един от пътищата и символите на българската модерност. Това в пълна сила се отнася за общия индустриален пейзаж на Перник, който, наред с други забележителности и природни дадености, би могъл да се превърне в елемент от един нов, положително възприеман облик на града и околностите. Цялостното преосмисляне на това наследство като неотменна част от българската култура ще стане постепенно, изисква време и усилия, но най-вече – променено и зряло отношение, приближаващо се до това на считани от нас за водещи страни и общества. В тази посока, освен самото поставяне на проблема в публичното пространство, са необходими конкретни целенасочени действия, най-вече реалистични в днешните условия проекти.

В следващите няколко страници ще се опитам да набележа една от съществуващите възможности, отразяваща общите и конкретните аспекти на проблема. Основната идея е да се покаже реалистична първоначална стъпка към преосмислянето и представянето на индустриалното наследство, при това в първия голям промишлен център на България, емблематичен за развитието на процесите на модернизация.

Мотиви за избора:

Идентифицирано е наличието на вече създаден, но нефункциониращ Подземен минен музей в Перник. Основната част от историята на града и много човешки съдби са свързана с мината. Обновеният музей ще даде възможност на своите посетители да придобият знание за това, какво представлява една минна галерия, за мястото на минодобива в индустриализацията на Перник и България, технологията, измеренията на труда и опасностите, ежедневието на миньорите, като същевременно ще ги накара да съпреживяват. Местните хора ще имат възможността да придобият представа за реалните условия, в които са работили техните бащи и дядовци. Музеят ще разказва на своите посетители развитието на минното дело в Перник и превръщането на града в особен, индустриален символ. Ще бъдат показани отделните периоди в развитието на мината, които дават своето пряко отражение върху развитието на града. Те ще бъдат поставени в общия контекст на процесите на модернизация и индустриализация. Превръщането на музея в своеобразна атракция и неговото полуляризиране биха привлекли посетители и от страната и чужбина, особено при евентуално вписване в цялостен маршрут с останалите местни забележителности, различни културни събития (като например ежегодния общонационален кукерски фестивал) и пр. Макар сега мината да няма онова значение, което е имала преди години, тази част от миналото не трябва да бъде забравена, а

популяризирането на индустриалното наследство ще даде повече самочувствие на жителите на Перник.

Обща цел:

Проектът да допринесе за социализация на индустриалното наследство чрез отварянето на Подземния миннен музей за посещения. С добра реклама и управление той да стане своеобразен символ на града, като допринесе за нов, атрактивен образ на Перник и се превърне в един от факторите за устойчиво развитие.

Конкретни цели:

Проектът на първо място трябва да осигури реален достъп до Подземния музей чрез извършване на редица дейности. Необходимо е да се акцентира върху значението на индустриалното наследство за града и да се стимулира осмислянето му като културно. Музей-подземна галерия, следващ новите тенденции на експониране и функциониране, би работил за реклама и би конструирал символно поле с национално и универсално послание.

Дейности:

За реализация на проекта трябва да бъдат извършени следните конкретни дейности. На първо място, трябва да се направи хидро-геоложко проучване на галерията за установяване на нивото на подпочвените води и неутрализиране на риска от избиване на повърхността и разрушаване на музейното пространство. Следва

проучване и укрепване на галерията за осигуряване на безопасен достъп за посетителите. След като тези важни първоначални подготвителни дейности бъдат извършени, се преминава към техническата подготовка и оборудване на пространството. Тя включва проверка на изправността на електрическата инсталация и евентуалното ѝ подновяване; поставяне на подходящо осветление; привеждане в състояние на изправност на релсите и вагонетките с цел безопасност при движение. По този подземен релсов път посетителите ще могат да направят кратка екскурзия в мналото. За по-голяма атрактивност ще се осигурят миньорски атрибути – каски, лампи и костюми. Така посетителите ще могат да се потопят в подземния свят на мината. Следва изработване на интерактивна концепция за музейното пространство и разполагане на съответните експонати в него (добивни машини, инструменти, облекло, лични вещи и пр.). Особено внимание трябва да се обърне върху съпътстващата беседа. Тя трябва да съдържа информация за периодите в индустриалното развитие на града и централното му място, едновременно реално и символично, в общите процеси на модернизация и индустриализация на България. Не по-малко важна нейна съставна част трябва да бъдат трудът, развитието на технологията, ежедневието на миньорите в постоянен досег с опасностите под земята. Изключително важно е тази информация да бъде поднесена диалогично, с акцент върху обкръжаващата среда, като се следват интересът и конкретните въпроси, чувства и реакции на посетителите.

В музейното пространство освен предмети, ще бъдат интегрирани статични и динамични образи (снимки, пропагандни плакати и откъси от документални филми). За целта е необходимо да се обезпечи съответната техника и да се помисли за вписването на визията в специфичната атмосфера на подземиеето. Допълнителен ефект трябва да се осигури и чрез редуването на подходящ музикален фон с производствен шум.

Следващата стъпка се състои в предварителната реклама на подземния музей – изработване на интернет страница, която ще дава възможност за виртуално посещение. Разполагането на внимателно подбрана и атрактивно представена информация в интернет пространството дава възможност тя да достигне до много и различни виртуални, съответно – потенциални реални посетители. Освен това се предвижда изработване на рекламни брошури, които да бъдат разпространявани както в самия град, така и в столицата. Рекламата в местните медии също трябва да бъде част от предварителната кампания. Последната част от проекта, с която той приключва, е тържественото откриване в деня на празника на миньора. В деня на откриването посещенията ще бъдат безплатни; ще бъдат поканени местни и национални медии, които да отразят събитието.

Очаквани резултати:

Всички тези дейности ще доведат до осъществяване на конкретната цел на проекта – осигуряване на достъп

до Подземен минен музей-Перник. С добро управление и разработване на следващи инициативи и идеи, с набавянето на средства за развитие на музея, ще се постигнат и по-общите и дългосрочни цели.

Екип:

За осъществяване на проекта ще бъде необходимо наемането на ръководител, координатор, специалист за изработване и поддръжка на интернет страницата, счетоводител и PR сътрудник.

Рискове:

Една възможна опасност би била слабата посещаемост. В такъв случай усилията ще се насочат към засилване и подобряване на рекламата с цел привличане на посетители, като се обърне особено внимание на евентуална постоянна аудитория от студенти и ученици. Ще се мисли и в посока на създаване на допълнителни атракции и организиране на редовни събития. Проблем може да възникне и при недостиг на предвидените средства. Едно възможно оперативно решение би било проектът да се проведе на етапи. С оглед на предотвратяване на този риск предварително ще се направят финансови разчети на необходимите средства, договаряне на ясни условия с финансовите партньори. Съществува и друг риск – неприемане на идеята от местната общност. Индустриалното наследство все още не е осъзнато и чувствата на хората към тази част от миналото на града, към характерния му пейзаж в сегашното му състояние,

са смесени. За да се избегне това, предварително ще се работи за запознаване на местната общественост с идеята, ще се положат усилия за предизвикване на нейната съпричастност. Съществува и известен, макар и минимален, риск от конкуренция от страна на другите музеи в града. Това ще бъде неутрализирано като още в началото те бъдат уведомени за проекта и привлечени за партньори.

Разпространение:

Предвидени са няколко начина за разпространение на резултата от проекта, които включват на първо място реклама чрез интернет страницата. Ще бъдат изготвени рекламни брошури и материали, които ще бъдат разпространявани както в самия град Перник, така и в други градове в непосредствена близост, като се заложи особено на разпространението им в София. Ще бъдат установени контакти с туристически агенции за включване на музея в конкретни маршрути.

Продължителност:

Предвижда се проектът да бъде изпълнен за 12 месеца. Своите крайни цели той ще изпълни за няколко години, тъй като е необходимо време да придобие достатъчна популярност. През това време ще се работи за допълнителна реклама, постоянна поддръжка на сайта, непрекъсната дейност за популяризацията на дестинацията и привличане на посетители.

Устойчивост:

Проектът завършва с осигуряването на достъп до музея. Действията по неговата популяризация ще продължат и след това. Разчита се на сключени договори с представители от киноиндустрията за периодично получаване на средства за издръжка и развитие. Ще се влезе в преговори с представители на местния бизнес за спонсорство. Ще се работи върху разширяване на дейностите, кандидатстване за средства чрез други проекти, привличане на партньори и повече посетители.

Въздействие върху средата:

Освен всичко друго, посещенията на Подземен минен музей-Перник ще допринесат за подобряване инфраструктурата, а в перспектива ще дадат пример за добра практика както на местно, така и на национално равнище..

Целева група:

Целевите групи, на които ще се разчита са няколко. Първата са жителите на самия град. Втората са ученици и студенти от Перник, София и други градове, като ще се работи за привличането им като постоянна аудитория. Трета са туристите от страната и чужбина. Друга евентуална целева група са филмови продуценти, с които да се влезе в договорни отношение за предоставяне на музея за снимки срещу съответното заплащане.

Бенефициенти:

Един от бенефициентите ще бъде цялата общност на град Перник, тъй като се очаква отварянето на музея постепенно да привлече посетители и инвестиции в района, което от своя страна е условие за местно икономическо развитие. Другите музеи в града също биха могли да се разглеждат като бенефициенти. Откриването на новия музей дава възможности за взаимно изгодно сътрудничество и може да бъде положителен пример за приложение на нови идеи и стратегии.

THE INDUSTRIAL HERITAGE: PERNIK AS A PART OF MODERN CULTURAL SPACE

Galina Burlakova

The main purpose of this text is to introduce the issue of the industrial heritage as an integral part of the modern cultural space. It is dedicated to one of the symbols of Bulgarian industrialization for more than a century – city of Pernik. While presenting the general theoretical framework, the international concepts and experience, it also offers a historical-anthropological research of a quite specific and representative Bulgarian case. The first parts of the text explore the symbolic and economic potential of nowadays

neglected and forgotten industrial sites and landscapes. Here the possibilities for conservation, reconstruction and socialization, and the very idea of Bulgarian industrial heritage, are analyzed in the context of the interactive "new museum". That is why the final section presents a project for reorganization of one of the abandoned museums, aiming at a small, but possible and realistic step towards rethinking of this part of Bulgarian past as a common European cultural phenomenon.